

KARAKAŠ OBRADOV, Marica: *Novi mozaici nacija u „novim porecima“*. *Migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom drugoga svjetskog rata i poraća*. Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2014, 423 stran

Téma migrací se vlivem aktuálních událostí dostává v posledních letech opět do popředí zájmu historického výzkumu. V kontextu s tragickými událostmi na Blízkém východě a v severní Africe, které se nedávnou migrační vlnou bezprostředně dotkly také samotné Evropy, se v našem prostředí nezdídka poukazuje na nepřilíš vzdálenou vlastní minulost Evropanů. Migrace způsobené násilnými politickými změnami a válečnými konflikty výrazným způsobem ve 20. století poznamenaly tvář celého evropského kontinentu. Zejména v jeho východní části rozrušily masové přesuny obyvatelstva, ke kterým došlo v důsledku nacistické vyhlazovací války a následného budování nacionálně homogenních států, nenávratně tradiční společenské a sídelní struktury. Nucené migrace jako jedna z forem násilí na základě kolektivně uplatňované viny či označení podle rasového, etnického nebo sociálního principu přispěly k obecné brutalizaci společnosti, která v těchto zemích usnadnila cestu k radikální politické a společenské změně a současně či posléze také k nastolení komunistických diktatur.

Přestože jednotlivé případy deportace, vyhánění, evakuace a uprchlictví byly historiografií většinou již zevrubně pojednány, vyvolává současný fenomén potřebu zabývat se jimi nově v odlišné perspektivě a pokusit se také pojmout nucené migrace komplexně s pokusem odpovědět na otázku, jakou mají jednotlivé evropské země a společnosti s masovými přesuny obyvatel historickou zkušenost.

Kniha chorvatské historičky Marici Karakaš Obradov *Nové mozaiky národů v „nových pořádcích“*. *Migrace obyvatelstva na chorvatském území během druhé světové války a doby poválečné* nabízí pohled, jakým způsobem se s tímto tématem vyrovnává historiografie jedné z bývalých jugoslávských republik. Vročení publikace i skutečnost, že kniha je výsledkem dlouhodobého výzkumu, ukazují, že tato práce nevznikla v reakci na nedávnou uprchlickou krizi. Přesto svým zaměřením do určité míry budoucí debatu předjímalá, jelikož hledala zejména odpověď na otázku, jakou migrantskou zkušeností prošla populace na území Chorvatska za druhé světové války a v letech bezprostředně následujících a jak touto zkušeností byla ve své nedávné historii formována. Na rozdíl od společnosti české, slovenské nebo třeba maďarské však toto migrační „rozrušení“ let čtyřicátých a padesátých v chorvatském případě překryly ještě mohutné přesuny obyvatelstva vyvolané válkami provázejícími rozpad Jugoslávie v 90. letech, kdy po vyhnání srbského obyvatelstva a příchodu vlny chorvatských uprchlíků z Bosny a Hercegoviny byla prakticky dokončena etnická homogenizace současného Chorvatska. Přesto studium období druhé světové války i budování socialistické Jugoslávie zůstává v chorvatském prostředí vysoce ožehavým a politizovaným tématem. Recenzovaná kniha nám tak poskytuje i vhled do současných problémů dějepiscův jedné z bývalých socialistických zemí, byť byla povaha jugoslávského socialismu v řadě ohledů specifická.

Marica Karakaš Obradov, historička střední generace, je pracovnící Chorvatského historického ústavu v Záhřebu (Hrvatski institut za povijest). Tématu „migrací“ za druhé světové války a v poválečné době se věnuje dlouhodobě. V minulosti publikova-

la také monografii věnovanou anglo-americkým bombardováním chorvatských měst v letech 1943–1945.¹

Přestože se podtitul vztahuje k „migracím obyvatelstva“, pojednává kniha téměř výlučně o migracích nucených či vynucených stavem nouze a nebezpečí. Dokonce ve srovnání s českými zeměmi, které zažily exodus českého obyvatelstva z pohraničí, židovský holocaust a následně vysídlení třímilionové německé populace, tedy přesuny obrovských rozměrů a tragických důsledků, byly události probíhající na území Chorvatska ještě drastičtější. Po rozbití Jugoslávie pod tíhou agrese mocností Osy v dubnu 1941 následovalo vyhlášení Nezávislého státu Chorvatsko (Nezavisna država Hrvatska, NDH). Do jeho čela Němci postavili fašistické, extrémně nacionalistické ustašovské hnutí, které si předsevzalo jakýmkoliv prostředky vytvořit etnicky homogenní chorvatský stát.

Ustašovský vůdce Ante Pavelić (1889–1959) a jeho souputníci toho chtěli dosáhnout především eliminací Srbů, kteří na území kontrolovaném NDH (zhruba dnešní Chorvatsko bez Istrie a rozsáhlých částí dalmatského pobřeží a naopak zahrnující dnešní Bosnu a Hercegovinu) představovali jednu třetinu populace. Srbové byli záhy vystaveni bezprecedentní míře násilí: byli masově vyvražďováni, překotně a za velkých ztrát na životech vyháněni do Srbska, deportováni do koncentračních táborů, které taktéž sloužily hromadnému zabíjení. Plán na eliminaci Srbů podpořili rovněž němečtí nacisté, kteří zamýšleli do ustašovského Chorvatska vysídlit Slovinci z jugoslávských území připojených k Třetí říši. Slovinci měli zase nahradit Srby deportované na území Němci okupovaného zbytkového Srbska. Poté, co nacisté deportace sami na podzim 1941 zastavili, začal ustašovský režim (kromě pokračujícího vyvražďování) používat i jiné metody eliminace srbské komunity, jako nucené konverze na katolickou víru, nebo se následně uchyloval k tvrzení, že Srbové jsou vlastně Chorvaté pravoslavné víry. Za tímto účelem dokonce s nevalným výsledkem ustavili Chorvatskou pravoslavnou církev. Brutální násilí však nepřestávalo. Masové represe a deportace do koncentračních táborů byly používány proti srbskému obyvatelstvu v rámci boje s partyzánskou a četnickou gerilou. NDH se také stáviscům Srbů zbavila tím, že je poskytla Německu jako nuceně nasazenou pracovní sílu. „Migrace“ srbského obyvatelstva na území NDH tak znamenaly vyhánění, deportace do koncentračních táborů a pracovní nasazení v Třetí říši, útěk do Srbska, na území kontrolované Italy nebo na proměnlivé teritorium pod ochranou partyzánů nebo jugoslávské exilové vládě formálně podléhajících jednotek četníků. Tyto migrace se tak týkaly stáviscům lidí a probíhaly v podmínkách bezuzdného teroru, jemuž podle střízlivých odhadů padlo za oběť asi 300 000 srbských obyvatel Chorvatska a Bosny a Hercegoviny.

Obdobnou praxi uplatňovali ustašovci vůči osobám židovského původu, kterých se v roce 1941 na územích pod vládou NDH ocitlo asi 40 000. Nejméně 25 000 z nich válku nepřežilo. Zavražděni byli buďto v ustašovském koncentračním táboře Jasenovac, nebo byli předáni Němcům a deportováni do Osvětimi. Romské obyvatelstvo v počtu 20 000 bylo ustašovci vyvražďeno téměř stoprocentně.

1 KARAKAŠ OBRADOV, Marica: *Anglo-američka bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu. Saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943–1945*. Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2008.

V menší míře se ovšem v době druhé světové války přesuny dotkly i dalších etnických skupin na území NDH. Především šlo o usazení asi 10 000 Slovinců vyhnaných nacisty z jimi anektovaného jižního Štýrska a evakuaci chorvatského a muslimského (ustašovci považovaného za součást chorvatského národa) obyvatelstva z oblastí ohrožovaných partyzánskou a četnickou gerilou. Evakuováni do bezpečnějších míst v rámci hranic NDH byli také němečtí a maďarští venkované. Největší evakuační akcí pak byl přesun většiny z asi 150 000 německých obyvatel z chorvatských oblastí Slavonie a Sremu do německé říše, přičemž částečně se jednalo o pokus o trvalou kolonizaci nacisty anektovaných území kolem polské Lodže.

Také závěr války a poválečné období poznamenaly masivní přesuny obyvatel. Již v roce 1943 Spojenci dočasně evakovali obyvatelstvo některých dalmatských ostrovů, které se po kapitulaci Itálie krátce ocitly v rukou Titových partyzánů. Tito jihoslovanští uprchlíci našli útočiště v jižní Itálii a také v uprchlických táborech na území Egypta.

V roce 1945 se před postupujícími Titovými partyzány pokoušeli přejít na rakouské území kontrolované Brity příslušníci ozbrojených sil a aparátu NDH i civilisté. Desetitisíce z těch, kteří nestihli hranici přejít nebo je Britové vrátili, partyzáni v rámci hromadných exekucí postříleli. Menšina, jíž se podařilo přece jen uprchnout, se stala základem pro chorvatskou nacionalistickou emigraci na Západě.

Přestože komunisté, kteří od vítězství v obnovené Jugoslávii jasně dominovali, hlásali ve jménu internacionalismu zásadu plné rovnoprávnosti všech etnik, postupovalo se vůči národnostním menšinám spjatým s porážkami nepřáteli v zásadě diskriminačně. Nejtvrdší postoj byl uplatněn vůči německé menšině. Jugoslávské orgány bránily návratu německé komunity evakuované nacisty a Němce, kteří zůstali na území Jugoslávie, internovali do koncentračních táborů, kde vládly kruté podmínky. I když velmoci nedaly na Postupimské konferenci souhlas s vysídlením Němců z Jugoslávie, důsledkem poválečné represe byl faktický zánik jejich početné menšiny v tomto státě. O mnoho mírnější postup jugoslávští komunisté zaujímal k Italům na osvobozených územích Dalmácie a v nově připojených oblastech. Přesto se zhruba třisetitisícová italská komunita téměř úplně do první poloviny 50. let vystěhovala do Itálie. Určitou úlohu zde sehrála i sovětsko-jugoslávská roztržka z roku 1948, kdy pod vlivem Italské komunistické strany zvolili odchod i levicově orientovaní Italové. Zásada rovnoprávnosti se na území Chorvatska nakonec z tzv. nepřátelských menšin uplatnila jen vůči Maďarům, kteří však v mnohem větším počtu obývali sousední srbskou autonomní oblast Vojvodinu. Důvodem byla shodná snaha Sovětského svazu i Jugoslávie stabilizovat Maďarsko jako součást sovětské, popřípadě i jugoslávské sféry vlivu v letech 1945–1948. Maďaři se také na rozdíl od Němců v mnohem větším počtu zapojili do partyzánského hnutí a hlavně nebyli vnímáni jako příslušníci národa, který měl největší vinu na tragických osudech jugoslávských národů během války.

Poválečná léta také charakterizují vnitřní přesuny populace – kolonizace úrodných oblastí obyvatelstvem z hospodářsky pasivních regionů. Největší akcí bylo v rámci Jugoslávie osídlení někdejších německých vesnic ve Vojvodině kolonisty převážně z Černé Hory a Bosny a Hercegoviny. Z chorvatských regionů se na této „svazové“ kolonizaci podíleli zejména obyvatelé chudých, válkou nejvíce zpustošených, ale také v partyzánském hnutí neaktivnějších oblastí vnitřní Dalmácie, Gorského

kotaru, Liky, Kordunu a Banije. V důsledku historického vývoje šlo převážně o srbské rolníky. Z těchto oblastí se také většinou osidlovaly v rámci tzv. republikové kolonizace i konfiskované německé statky ve Slavonii.

Menšího rozsahu byla repatriace krajanů ze západní Evropy a ze Zámoří. Podle představ nově ustaveného režimu měli navrátilci svými zkušenostmi z průmyslově vyspělých zemí přispět k industrializaci a modernizaci své staré vlasti. Do roku 1948, kdy byl tento program fakticky zastaven, se do Jugoslávie, zejména do Chorvatska, vrátilo jen několik tisíc osob.

Poválečný režim z důvodu potřeby kvalifikovaných odborníků naopak příliš nepřál myšlence vystěhování přeživších Židů do Palestiny a po roce 1948 do Izraele. Jugoslávii a tím i Chorvatsko přesto v poválečných letech takto opustilo asi 8000 osob.

Migrace na území Chorvatska ve sledovaném období tak byly součástí extrémně násilných, i v chorvatském a jihoslovanském kontextu v moderní době bezprecedentních poměrů: okupace, nacistické a ustašovské teroristické a vyhlazovací politiky vůči vybraným skupinám obyvatel, občanské, etnické a osvobozenecké války. Ve srovnání s Československem nebývale násilně probíhala i poválečná konsolidace, potírání nepřátel a za nepřátele označených skupin a nastolení diktatury komunistické strany.

Kniha Marici Karakaš Obradov všechny tyto populační pohyby, násilné a zřídkka i dobrovolné, popisuje a analyzuje jako součást jednoho širšího fenoménu migrací. Svůj detailní a zároveň přehledný výklad opírá hlavně o dosavadní, relativně bohatou sekundární literaturu, která se však až na výjimky věnovala jen dílčím otázkám. V menší míře tento syntetizující přístup obohacuje o vlastní archivní výzkum v chorvatských, slovinských i srbských archivech. Jedná se tak v zásadě o první ucelený přehled o migračních procesech na území válečného a poválečného Chorvatska. Teritoriálním rámcem pro období války je přitom území NDH, pro období po roce 1945 pak prostor nově ustavené chorvatské jednotky v rámci jugoslávské federace, která se svými hranicemi kryje se současným Chorvatskem.

Publikace na druhé straně příliš nevybočuje ze standardů současné chorvatské dějepisné produkce. Určitá aktuální mainstreamová tendence knihy se projevuje ve způsobu výkladu. Pracoviště autorky, tedy Chorvatský historický ústav, je známo svým relativismem až revizionismem ve vztahu k válečnému chorvatskému státu. Řada chorvatských historiků spjatých mimo jiné také s touto institucí nahlíží na NDH nikoliv jako na německými nacisty a italskými fašisty ustavený loutkový útvar, v němž se rozhodnutím okupantů ujala moci extremistická teroristická skupina, ale jako na chorvatský stát, který byl výsledkem národních tužeb po vlastní státnosti. Násilí spáchané vládnoucím režimem se snaží vysvětlit složitou válečnou situací a jako reakci na povstalecké aktivity nepřátelských živlů – komunistů a srbských nacionalistů, kteří využívali podpory vůči NDH neloajálního srbského obyvatelstva. Předmětem zpochybňování je zejména přímá odpovědnost vedoucích představitelů režimu a jeho aparátu za excesivní násilí vůči civilistům a otázka chronologického a kauzálního řazení událostí. Někteří historici tak prosazují názor, že teror proti civilistům byl důsledkem, a nikoliv příčinou povstání v červenci 1941, pro které používají termín „vzpouře“. Bývá přitom zpochybňována samotná existence teroru a bagatelizován počet obětí, jež z tohoto pohledu nejsou považovány za civilisty, ale za „vzbouřence“.

Vůči tomuto způsobu výkladu existuje ovšem u části dnešních chorvatských historiků hlásících se principiálně k hodnotám antifašismu tvrdý odpor.²

Marica Karakaš Obradov se ve své publikaci evidentně snažila těmto konfliktním liniím vyhnout. Jen zřídka vyslovuje k takovým otázkám vlastní soudy. Nechává spíše za sebe promlouvat autory sekundární literatury. Bohatý soubor použitých prací, do něhož chvályhodně zařazuje nejen díla chorvatských historiků, ale i jejich kolegů z jiných částí bývalé federace, a také publikace z období socialistické Jugoslávie, přitom blíže neanalyzuje a k jednotlivým dílům nezaujímá jasný postoj. Vedle sebe tak bez rozlišení cituje jak studie respektovaných a kriticky uvažujících autorů, tak práce vyložené tendenčně, vzniklé na vlně nacionalistických a antijugoslávských vášní v 90. letech.³

Autorka své hodnocení skrývá také za přímé citáty z pramenů. Poměrně důsledně se zřejmě z tohoto důvodu drží terminologie, kdy příslušníky partyzánského hnutí a protiustašovského povstání označuje podvojně *vzbouřenci/povstalci*. Podobně si počíná i v případě některých zeměpisných názvů. Například Sremské Karlovce, historické sídlo hlavy srbské pravoslavné církve v habsburské monarchii a místo nesmírného významu pro dějiny srbského národa, které se za války nacházelo na území NDH, současně označuje ustašovci zavedeným názvem Hrvatski Karlovci. Karakaš se také v podstatě vyhýbá kontextu uvedených přesunů obyvatel. Ustašovské plány na vysídlení srbské populace do Srbska tak neuvádí v souvislosti s terorem, ale líčí je jako relativně spořádaný přesun, kdy se chorvatské orgány v chaotické situaci spíše snažily o humánní průběh transportů a projevovaly starost o potřeby přesídlenců. Při tomto výkladu používá citace z pramenů ustašovské úřední proveniencí, které nanejvýš obsahují cudné narážky na mnohem tristnější realitu. Tento přístup snad nelze označit přímo za snahu ustašovské zločiny popírat, ale za pokus poukázat čtenáři, u něhož autorka asi předpokládá povědomí o spáchaných masakrech a vyvražďování v koncentračních táborech, na skutečnost, že chorvatský válečný režim nebyl zas tak černobílý a že mu sloužili i úředníci, kteří byli slušní, empatictí lidé. Autorka také bezděčně přejímá eufemismy úředních dokumentů, které o hrůzách teroru referují cynicky technicistním slovníkem. Je poněkud zvláštní, že tyto prameny úřední, „pachatelské“ proveniencí nedoplňuje o prameny z druhé strany – svědeckými přeživších obětí, přestože na ně bez podrobností v textu také odkazuje. Dodejme, že pokud by podobným způsobem nějaký historik psal o holocaustu, asi by se v českém, natožpak v německém prostředí s pochopením nesetkal.

2 K odpůrcům relativizace ustašovského teroru patří zejména Slavko a Ivo Goldsteinové – viz GOLDSTEIN, Slavko: *1941. Godina koja se vraća*. Novi Liber, Zagreb 2007 (2. vydání) a GOLDSTEIN, Slavko – GODSTEIN, Ivo: *Jasenovac – tragika, mitomanija, istina*. Fraktura, Zaprešić 2016. K interpretaci nakládající s NDH jako s „normálním“ státem implicitně inklinuje většina chorvatských historiků zabývajících se tímto obdobím. Viz např. MATKOVIĆ, Hrvoje: *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*. Naklada Pavičić, Zagreb 2002 (2. vydání); JAREB, Mario: *Ustaško-domobranski pokret. Od nastanka do travnja 1941*. Hrvatski institut za povijest – Školska knjiga, Zagreb 2006; BARIĆ, Nikica: *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*. Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2003 a KRIŠTO, Jure: *Sukob simbola. Politika, vjera i ideologija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Globus, Zagreb 2001.

3 Tendence pojeté jsou sborníky dokumentů GRMEK, Mirko – GJIDARA, Marc – ŠIMAC, Neven (eds.): *Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*. Globus, Zagreb 1993 a *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946*. Slavonski Brod – Zagreb 2005–2009, z nichž autorka cituje bez jakéhokoliv komentáře.

Tato tendence je také patrná v pojednání o „migracích“ židovského obyvatelstva. Příslušnou kapitolu poněkud překvapivě neuvádí vylíčením přístupu NDH vůči Židům, který byl okopírovaný od nacistů, ale výklad začíná dvojakostí a vypočítavostí italských fašistických úřadů, které na anektovaná a okupovaná území přijímaly židovské uprchlíky z ustašovci a Němci spravovaných území. Výklad má čtenáře přesvědčit o tom, že italská ochrana Židů rozhodně nebyla motivována dobrými úmysly, ale potřebou vymezit se proti německým a chorvatským spojencům, kteří pro ně představovali zároveň rivaly a konkurenty. V líčení postupu úřadů NDH se autorka opět soustředí spíše na pozitivní stránku – čili, jak bylo pro Židy relativně snadné, díky benevolenci, úřednímu šlendriánu i korupci, se z NDH na italská území dostat. Hlavní úlohu pak ve fyzické likvidaci chorvatských Židů přikládá Němcům, kterým ustašovci umožnili většinu z nich deportovat do Osvětimi. Nezmiňuje přitom, že značný podíl na vyvraždění židovské populace mají sami ustašovci.

Na rozdíl od výše uvedených kapitol uplatnila autorka smysl pro zhodnocení v části věnované Němcům. Zde se výklad soustředí na násilí, které na příslušnících této menšiny spáchali partyzáni a představitelé poválečného režimu. V této kapitole nejexplicitněji vyslovuje vlastní soud, když podotýká, že se v postupu proti německé menšině jednalo o „z dnešního hlediska“ naprosto nepřijatelné uplatnění kolektivní viny. Ovšem ke kontextu již nedodala nic o většinových postojích německé komunity vůči nacistickému Německu, okupační moci i režimu NDH, ani o účasti dobrovolníků z řad německé národnostní skupiny v jednotkách bojujících proti partyzánům. Neupozornila ani na to, že právě praxi kolektivní represe či násilného přesídlování obyvatelstva zavedli (ve spoluúčasti s ustašovci) němečtí nacisté. Karakaš Obradov upozorňuje, že v dnešním Chorvatsku stále přežívá z dob socialistické Jugoslávie negativní stereotyp o německé menšině. Ovšem tato pozitivní snaha nabourávat zříté, na předsudcích založené představy není zase takovým hrdinstvím. Tragický osud někdejších německých obyvatel je v dnešním Chorvatsku mezi kontroverzními tématy kdesi hluboko vzadu za jinými, mnohem citlivějšími společenskými tabu, jako je například do značné míry stále ustašovský teror na Srbech a ještě více vyhnání srbské menšiny v roce 1995. Tyto neuralgické body naopak kniha opatrně obchází. Autorka se navíc v nepřímých náznacích snaží čtenáři ukázat, že nacionalistický až šovinistický postup vůči menšinám po roce 1945 nevycházel z okruhu chorvatských komunistů, nýbrž z Bělehradu. Nevyřčeně a odkazy na příslušnou chorvatskou nacionalisticky orientovanou literaturu tak vychází vstříc v chorvatském prostředí rozšířenému názoru o hluboce zakořeněném šovinistickém obsahu tzv. srbské ideologie. Skládá tak domnělý důkaz, že politika etnických čistek se nezrodila až v 90. letech, ale je pevně ukotvena v samotných základech srbského národního programu a vehementně se projevovala i mezi Srby v partyzánském hnutí a v nové Jugoslávii. Používá přitom ovšem jen citáty méně důležitých osobností poválečného režimu, které navíc patřily mezi nekomunistické stoupence partyzánského hnutí a byly záhy po roce 1945 zbaveny jakéhokoliv politického vlivu.⁴

4 Jednalo se o vědecké osobnosti a intelektuály starší generace, kteří před první světovou válkou patřili k jihoslovensky orientovanému pokrokařskému hnutí: profesor sociologie Sreten Vukosavljević

K jistému zamlžení přispívá také struktura práce. Autorka člení kapitoly podle jednotlivých etnických skupin. Tím a priori přijímá etnický klíč při dělení populace, přičemž se nezabývá problémy proměnlivosti a relativnosti národní identity. To také vede k určitému statickému pohledu, který zatemňuje posloupnost příčin a následků a bezděky smazává diametrální rozdíly mezi typy „migrací“ – od dobrovolných přesunů přes evakuace až po vyhánění a deportace za účelem fyzické likvidace.

Knihy Marici Karakaš Obradov je jistě hodnotným příspěvkem ke studiu migrací. Sumarizuje dosavadní poznání a ve formě textu i příloh s tabulkami, fotokopiemi dokumentů i fotografického materiálu poskytuje relativně ucelený faktografický přehled. V rovině interpretace však svou opatrností zůstává v zajetí narativu jedné části současné chorvatské historiografie.

◆ Ondřej Vojtěchovský

(1881–1960), předseda srbské akademie věd a umění Aleksandar Belić (1876–1960) a Vasa Čubrilović (1897–1990), profesor historie a účastník sarajevského atentátu na Františka Ferdinanda d'Este v roce 1914.